

STEFAN MICHAŁ MARCINKIEWICZ*

<https://orcid.org/0000-0001-9956-6351>

PAMIĘĆ ZAFALSZOWANA
PRZYPADEK „HITLEROWSKIEGO OBOZU KONCENTRACYJNEGO”
W BOGUSZACH/PROSTKACH

Abstract

Falsified Memory:

The Case of the ‘Nazi Concentration Camp’ in Bogusze/Prostki

The history of the Nazi camp in Bogusze was initially documented during the Polish People’s Republic period, a time marked by limited research opportunities and constraints put on memory policy. The camp’s history was altered through the process of remembrance formation instituted by the Polish Society of Fighters for Freedom and Democracy. In the 1960s, a legend emerged surrounding the alleged execution of Italian prisoners of war held at the camp in Bogusze, and a guerrilla ambush of SS soldiers near the town of Ełk. This narrative first appeared in the verification documents of Władysław Świacki and Czesław Nalborski in 1964, gaining prominence through the literary work of Aleksander Omiljanowicz, published in 1965. This legend found its way into numerous scholarly publications, resulting in a distorted representation of the camp’s history. The absence of comprehensive source research perpetuated false narratives concerning the period of the camp’s existence, its names, size, and the identity and number of its victims. To address this, the author of this article conducted archival and source research to verify various episodes in the camp’s history. The camp in Bogusze existed from 1941 to 1944 and experienced a series of name and purpose changes. From June 1941 to June 1942, it was known as Oflag 56 and hosted Soviet POWs; from July 1942 to November 1942, it was still used to detain Soviet POWs under the name Stalag I E; and from 2 November 1942 to 3 January 1943, Polish Jews were held in the camp, which was then referred to as Sammellager. From January 1943 to May 1944, the camp in Bogusze was again used to detain Soviet POWs, this time under the name Stalag I F/Z Prostken. Additionally, the camp, referred to as Stalag I B/PR, was used to hold interned Italians between September 1943 and May 1944. In January and February 1944, *Volksdeutsche* evacuated from Ukraine were hosted in Lager Bogusche, and Polish residents of frontline villages and towns were held at Stalag 373 from May to December 1944. At its peak, the camp encompassed an area of 30 hectares. Post-war investigations suggest that approximately 25,000 individuals may be buried in the camp’s cemetery and execution site.

Keywords: collective memory, false memory, remembrance policy, Second World War, Third Reich, prisoner-of-war camp, Bogusze, Prostki

* Instytut Nauk Politycznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

stefan.marcinkiewicz@uwm.edu.pl

Nadesłany 8.03.2023; Nadesłany po poprawkach 13.09.2023; Zaakceptowany 9.10.2023

Jesienią 1943 r. w pobliżu Stalagu 373 w Boguszach esesmani mieli metodycznie i masowo rozstrzeliwać jeńców. Dnia 31 X 1943 r. 15-osobowy oddział Armii Krajowej pod dowództwem Władysława Świackiego „Sępa” (1900–1972), przy wsparciu wywiadowcy Czesława Nalborskiego „Dzika” (1910–1992), miał dokonać udanego zamachu na komando egzekucyjne SS na drodze między Lyck (Ełkiem) a Neuendorf (Nową Wsią Ełcką) w Prusach Wschodnich. Partyzanci mieli ostrzelać opła z esesmanami. Miało zginąć wszystkich 11 z dowódcą płk. Stammerem. Brawurowa akcja grajewskiej AK została w ten sposób przedstawiona na tablicy informacyjnej wystawionej w 2017 r. przy pomniku. Nie wspomniano jednak, że esesmani mieli rozstrzeliwać internowanych Włochów. Brzmiałoby to dziś zbyt nieprawdopodobnie.

Spektakularny zamach nie znajduje potwierdzenia w żadnym źródle niezależnym od domniemyanych uczestników akcji. Egzekucje Włochów, Stammera, samochód opel, a nawet datę akcji (31 X 1943 r.) wymyślił białostocki literat Aleksander Omiljanowicz (1923–2005). Obóz w Boguszach w czasie pobytu internowanych Włochów nie był Stalagiem 373, lecz Stalagiem I B/PR¹. Niestety przedstawione informacje do dziś formują pamięć lokalną o obozie w Boguszach. Przykład fikcyjnego zamachu na esesmanów łączy w sobie wiele wątków, w tym historię obozu jenieckiego w Boguszach. Sam obóz stanowi interesujący przykład zafalszowania pamięci lokalnej.

Celem artykułu jest ukazanie procesu fałszowania pamięci o obozie jenieckim i zbiorczym w Boguszach wraz ze wskazaniem czynników determinujących utrwalenie fałszywej pamięci zbiorowej. Na podstawie literatury, źródeł archiwalnych i własnych obserwacji autor zestawia dostępne przekazy źródłowe z treściami pamięci zbiorowej, wskazując nieprawdziwe informacje funkcjonujące w pamięci kolektywnej.

FAŁSZYWA PAMIĘĆ ZBIOROWA

Pamięć fałszywa oznacza posiadanie umysłowej reprezentacji wydarzeń z przeszłości, które w rzeczywistości nie miały miejsca albo znacząco różniły się od tego, co jest przypominane². Autobiograficzna pamięć fałszywa jest zjawiskiem znanym w psychologii. W ramach badań eksperymentalnych zauważono możliwości wygenerowania przez człowieka fałszywych wspomnień w kontakcie z otoczeniem³. Najbardziej znanym przykładem zmyślonych wspomnień

¹ Stefan Michał MARCINKIEWICZ, „Widmo śmierci” (31 X 1943). *Partyzancka legenda, polityka i pamięć w powiecie ełckim*, Toruń 2020, s. 182–208.

² Michał BILEWICZ, Anna STEFANIAK, *Pamięć fałszywa*, [in:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Magdalena SARYUSZ-WOLSKA, Robert TRABA, Warszawa 2014, s. 324–325.

³ Elisabeth LOFTUS, *Memory Distortion and False Memory Creation*, *The Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law*, vol. 24: 1996, issue 3, s. 281–295.

z Auschwitz i Majdanka jest książka Binjamina Wilkomirskiego⁴ (wł. Brunon Dössekker lub Brunon Grosjean)⁵. W takiej jednak sytuacji pojawia się pytanie, czy można mówić o fałszywej pamięci w odniesieniu do grup, społeczności, a także całych społeczeństw.

To, co minęło, często nazywamy potocznie „historią”, ale zazwyczaj „historią” określamy naukę o przeszłości uprawianą przez zawodowych historyków. Historia w sposób warsztatowo uporządkowany i analityczny ma dążyć do dostarczania prawdziwej wiedzy o przeszłości⁶. Nie zawsze historiografia odgrywa wiodącą rolę w kształtowaniu wiedzy jednostek na temat tego, co wydarzyło się w przeszłości. Częściej wyobraźnię ludzi kształtują symbole czy metafory. Wiedza o przeszłości bywa subiektywną ekspresją światopoglądów, grupowych interesów czy wartości. Dlatego w humanistyce istnieje wiele terminów określających obecność przeszłości w życiu codziennym ludzi, m.in. historia żywa / świadomość historyczna⁷, pamięć historyczna / zbiorowa / kolektywna⁸, historia wyobrażona⁹, pamięć społeczna¹⁰, pamięć komunikacyjna i pamięć kulturowa¹¹, pamięć funkcjonalna / zamieszkała¹². Jednym z najczęściej stosowanych terminów jest pamięć zbiorowa (lub kolektywna). Termin ten określa to, co „pozostaje z przeszłości w przeżyciach członków grupy lub co czynią swoją przeszłością – zbiór wspomnień o zdarzeniach (rzeczywistych lub zmyślonych), przeżytych bezpośrednio lub takich, o których wiedza przekazywana jest z pokolenia na pokolenie w tradycji ustnej, pisanej lub za pośrednictwem kanałów informacyjnych”¹³. W tym rozumieniu pamięć kolektywna formuje naszą tożsamość zbiorową (np. członka narodu, grupy religijnej) i legitymizuje określony ład społeczny. Stosunek do przeszłości stanowi też istotny element

⁴ Benjamin WILKOMIRSKI, *Bruchstücke. Aus einer Kindheit 1939–1948*, Frankfurt 1995.

⁵ Por. Stefan MAECHLER, *The Wilkomirski Affair. A Study in Biographical Truth*, New York 2001; Aleksandra IWANOW, *Sprawa „Fragmentów...” Binjamina Wilkomirskiego*, *Dzieje Najnowsze*, R. 46: 2014, nr 2, s. 121–143.

⁶ Andrzej SZPOCIŃSKI, Piotr KWIATKOWSKI, *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa 2006, s. 21.

⁷ Zob. Nina ASSORODOBRAJ, *Żywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*, *Studia Socjologiczne*, nr 9: 1963, z. 2, s. 5–45.

⁸ Zob. Maurice HALBWACHS, *La mémoire collective*, Paris 1950.

⁹ Zob. Reinhart KOSELLECK, *Dziewiąty mają pomiędzy pamięcią a historią*, tł. Justyna GÓRNY, *Borussia*, nr 39: 2006, s. 173–180.

¹⁰ Zob. Barbara SZACKA, *O pamięci społecznej*, *Znak*, nr 5: 1995, s. 68–76.

¹¹ Zob. Jan ASSMANN, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, red. Robert TRABA, tł. Anna KRYCZYŃSKA-PHAM, Warszawa 2008.

¹² Zob. Aleida ASSMANN, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, tł. Piotr PRZYBYŁA, [in:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Magdalena SARYUSZ-WOLSKA, Kraków 2009, s. 101–142.

¹³ A. SZPOCIŃSKI, P. KWIATKOWSKI, op.cit., s. 27.

politycznych sporów i zainteresowania władzy, gdyż wciąż „toczy się walka o pamięć zbiorową, a grupy dominujące starają się decydować, jakie treści mogą zostać zachowane, a co podlega zapomnieniu”¹⁴.

Politykę pamięci, nazywaną częściej polityką historyczną, należy rozumieć jako wszelkie intencjonalne działania władz mających formalną legitymizację, których celem jest utrwalenie, usunięcie lub redefinicja określonych treści pamięci społecznej¹⁵. We współczesnym dyskursie naukowym mówi się o dominacji pamięci zbiorowej nad historią. Socjologowie, kulturoznawcy, historycy i inni badacze poszukują często balansu między różnymi podejściami do przeszłości – historią zdarzeniową (pierwszego stopnia) a wyobrażoną (drugiego stopnia). Niemiecki historyk Reinhart Koselleck przestrzegał przed fetyszyzowaniem pamięci zbiorowej jako historycznej rzeczywistości. Zachęcał do trzymania się realiów historycznych¹⁶. Mimo demokratyzacji i pluralizacji pamięci, pamięć grupy nie powinna rażąco odbiegać od ustalonych historycznych faktów, a tym bardziej stanowić alternatywnej wizji przeszłości. W przypadku fałszywej pamięci mówimy o radykalnych zniekształceniach pamięci w wyniku wprowadzania do dyskursu nieprawdziwych treści wraz z towarzyszącym temu zjawiskiem niepamięci. Niepamięć oznacza wyparcie lub zakaz mówienia o czymś, wynikające najczęściej z oddziaływania władzy¹⁷. O pamięci zafałszowanej można mówić wtedy, gdy wyobrażenia o wydarzeniach z przeszłości zostały intencjonalnie zmanipulowane, czego skutkiem jest pamięć fałszywa.

Wiek XX wraz z totalitarnymi ideologiami i masową propagandą pokazał, że pamięcią zbiorową łatwo jest manipulować. „Fabrykowanie” zdarzeń, niepamięć faktów i formowanie wyobrażeń zbiorowych widoczne było w PRL, czego symbolami były tzw. białe plamy¹⁸. Przykładem fałszowania pamięci zbiorowej w tym okresie jest historia pamięci nazistowskiego obozu jenieckiego/zbiorczego w Boguszech/Prostkach. Obecny stan źródeł historycznych umożliwia jego rekonstrukcję zgodnie z warsztatem historiografii.

HISTORIA: OFLAG 56 I STALAG I E (1941–1942)

Nazistowski obóz w Boguszech powstał jako obóz dla jeńców radzieckich w 1941 r., lecz w ciągu swojego trwania wielokrotnie zmieniał nazwy i przezna-

¹⁴ Jacek NOWAK, *Spoleczne reguły pamietania. Antropologia pamieci zbiorowej*, Kraków 2011, s. 47.

¹⁵ Lech NIJAKOWSKI, *Polska polityka pamieci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008, s. 44.

¹⁶ Za: Robert TRABA, „*Druga strona pamieci*”. *Doświadczenia historyczne i ich pamietanie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Kultura Współczesna, 2010, nr 1 (63), s. 57.

¹⁷ M. BILEWICZ, A. STEFANIAK, *Pamięć fałszywa*, s. 325.

¹⁸ Zob. Barbara SZACKA, „*Białe plamy*” jako problem socjologiczny, [in:] *Historia i wyobrażenia. Studia ofiarowane Bronisławowi Baczce*, red. Stefan AMSTERDAMSKI [et al.], Warszawa 2012, s. 199–209.

czenie. Odtworzenie nazw umożliwia baza obozów jenieckich „Moosburg”¹⁹. Pierwszą pojawiającą się nazwą tego obozu jest Oflag 56 (obóz dla oficerów). Taka nomenklatura figuruje w książce Wilczura (razem ze Stalagiem 373)²⁰, a także w podrozdziale książki Zygmunta Lietza pt. *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*²¹. Na podstawie niemieckich archiwaliów Lietz zrekonstruował fragment historii obozu z lat 1941–1942. Obóz jeniecki Oflag 56 powstał w czerwcu 1941 r. we wsi Bogusze graniczącej z Prostkami. Komendę obozu powołano w Soest w Westfalii już 20 IV 1941 r., a 25 maja przydzielono jej Okręg Wojskowy nr 1 (Prusy Wschodnie). Jeńcy sowieccy, niezależnie od rangi, mieli zapełniać obóz od inwazji Rzeszy na ich państwo w czerwcu 1941 r. W pierwszych dniach funkcjonowania obozu jeńców było około 300, ale później liczba zwiększyła się do 4000. Komendantem został mjr von Rintelen, jego adiutantem był kpt. Hachenberg, kontrwywiadem zajmowali się: do sierpnia 1941 r. kpt. Stiehl, następnie kpt. Schüder, natomiast oficerem obozowym był kpt. Voigt. W sierpniu 1941 r. w Oflagu 56 miało przebywać 10 000 jeńców, a powierzchnia obozu miała zostać powiększona. Z relacji niektórych świadków wynikało, że na terenie mogło przebywać około 14 000 jeńców, a śmiertelność wynosiła 100 osób dziennie. Lietz uznaje te szacunki za przesadzone²².

Jednym z jeńców wojennych w Prostkach był syn Józefa Stalina – Jakow Dżugaszwili (1907–1943)²³. Jego pobyt potwierdza zdjęcie wraz opisem z albumu Ernsta Kühnasta – oficera niemieckiego, który zajmował się Dżugaszwilim w Boguszach/Prostkach²⁴. Na zdjęciu obok Kühnasta i Dżugaszwilego ma się znajdować także komendant von Rintelen. Również rosyjski badacz Aleksandr Milutin potwierdził, że Dżugaszwili został dostarczony do Prostek (Oflagu 56) 20 VII 1941 r.²⁵ Według Kühnasta przebywał tam 3–4 dni. Oflag 56 był pierwszym obozem Dżugaszwilego po pojmaniu pod Witebskiem 16 VII 1941 r.

¹⁹ Werner SCHWARZ, Alexander GFÜLLNER, Aleksander ROSTOCKI, *Kriegsgefangenenlager. Liste*, <https://www.moosburg.org/info/stalag/laglist.html> [dostęp z 5 I 2023 r.].

²⁰ Jacek WILCZUR, *Niewola i eksterminacja jeńców wojennych Włochów w niemieckich obozach jenieckich*, Warszawa 1969.

²¹ Zygmunt LIETZ, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982, s. 104–106.

²² Ibid., s. 106.

²³ Reinhold WEBER, *Der Kreis Lyck. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, Leer 1981, s. 584; Gerd BANDILLA, *Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter während des II. Weltkrieges in Kreis Lyck*, Hagen-Lycker Brief, Nr. 70: 2012, s. 120.

²⁴ Cyfrowe kopie zdjęć z albumu E. Kühnasta w zbiorach autora. Zdjęcia umieściłem w publikacji: Stefan Michał MARCINKIEWICZ, „Narodowa rewolucja”. O nazizmie i wojnie na podstawie materiałów z powiatu elckiego, Poznań 2021, s. 107–172; więcej na temat Jakowa Dżugaszwilego zob. idem, *Syn Stalina w niewoli*, Focus Historia, t. 146: 2022, nr 2, s. 78–81.

²⁵ Первые допросы Якова Джугашвили в немецком плену, Эхо Москвы, [Pierwsze doпросы Jakowa Dżugaszwili w niemieckim плену, Echo Moskwy], VI 1941, <https://echo.msk.ru/programs/vottak/2545995-echo/> [dostęp z 20 XII 2022 r.].

Zgodnie z zarządzeniami najwyższych władz Trzeciej Rzeszy w Oflagu 56 prowadzono także selekcje jeńców – wyszukiwano komisarzy, działaczy partyjnych i Żydów. Na terenie obozu każdego dnia prowadzone były przesłuchania, a oddziały Einsatzgruppen i policji przeprowadziły kilka egzekucji. Po wyselekcjonowaniu pierwszych 500 osób oddział policji dokonał pierwszej egzekucji na 80 jeńcach, a dalsze 250 osób zostało rozstrzelanych pod koniec sierpnia lub na początku września. Dnia 4 IX 1941 r. gestapo z Białegostoku wysłało do Prostek komando egzekucyjne w składzie jednego oficera i 20 ludzi (1 Kompania 13 Policijnego Batalionu Rezerwy). Między godziną 9.30 a 12 rozstrzelali oni 111 więźniów. Wkrótce, 3 października, ta sama kompania wysłała do Prostek komando egzekucyjne w składzie dwóch oficerów i 50 ludzi. Do godziny 11.00 w obozie w Prostkach rozstrzelali 141 więźniów²⁶. Egzekucje przeprowadzono w lesie w Kosówce i obejmowały głównie oficerów politycznych²⁷.

Epidemia tyfusu plamistego w październiku i listopadzie 1941 r. miała doprowadzić do likwidacji oflagu. Dnia 1 II 1942 r. w obozie przebywało 2186 jeńców, a 1 maja już tylko 222 osoby. Nie wiadomo, czy ubytek wynikał ze śmiertelności, jak przypuszcza Lietz, czy przetransportowania jeńców do innych miejsc. Ponoć w marcu 1942 r. pozostających przy życiu jeńców oraz transporty nowych jeńców skierowano do innych obozów w Prusach Wschodnich²⁸. Istnieją jednak źródła wskazujące na to, że obóz funkcjonował w kwietniu. W dniu 1 IV 1942 r. liczył 278 jeńców, a 1 VI 1942 r. – 198²⁹. Dokumenty obozowe z Archiwum Ministerstwa Obrony Narodowej Rosji pokazują, że niewielka część jeńców Oflagu 56 pozostawała w Boguszach w 1942 r. Jeniec nr 197 Iwan Nowiczkow (ur. 1913 r. w Skripinie) zmarł 21 IV 1942 r. Jeniec nr 179 Stefan Andriszew (ur. 1918 r. we wsi Pasikowa, rejon czelabiński) został wzięty do niewoli 11 VII 1941 r. pod Witebskiem, a zmarł 14 V 1942 r. w Boguszach. Jeniec nr 171 Władimir Szczerbkow (ur. 1920 r. w Bolsze Ograjewie), z zawodu rolnik, został wzięty do niewoli 30 VI 1941 r. w Lidzie, a zmarł 8 VII 1942 r. Jeniec nr 256 Chabułda Duszorunow (ur. 1908 r. w Niżnym Narogu) został pojmany 1 VII 1941 r. pod Lidą, a zmarł 20 V 1942 r. w Boguszach. Z kolei jeniec nr 176 Iwan Szacki (ur. 1914 r. we wsi Mieżekolodiec) został pojmany w Mińsku 29 VI 1941 r., a zmarł 10 VIII 1942 r. Paweł Christoforow, jeniec nr 300 (ur. 1911 r. w Gołówkowie), bez daty śmierci, lecz z dopiskiem rosyjskim „umier”³⁰.

²⁶ Wolfgang CURILLA, *Die Deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944*, Paderborn 2005, s. 594–595.

²⁷ Z. LIETZ, op.cit., s. 105.

²⁸ Ibid.

²⁹ *Prostki*, [in:] *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945*, red. Czesław PILICHOWSKI et al., Warszawa 1979, s. 403.

³⁰ *Stalag I E/Oflag 56 Prostken*, <https://www.sgvavia.ru/forum/688-514-1> [dostęp z 22 XII 2022 r.].

Latem 1942 r. obóz działał pod nazwą Stalag I E. Dnia 1 VIII 1942 r. przebywało w nim 609 osób. Pozostali tylko nieliczni jeńcy Oflagu 56. Większość jeńców przybyła z innych miejsc: najwięcej ze Stalagu I B (Hohenstein/Olsztynek), ale też np. Stalagu I C (Heydekrug/Silute). Zachowane dokumenty pokazują śmiertelność w obozie, zmarli wówczas: Wasilij Rjabkow (1911 – 6 VIII 1942), Dymitrij Błogoljubow (1917 – 6 VIII 1942), Wasilij Kaduszkin (1917 – 8 VIII 1942), Iwan Ilin (1921 – 10 VIII 1942), Aleksiej Ostapenko (1921 – 13 VIII 1942), Michał Baraniec (1921 – 17 VIII 1942), Aleksandr Gusiew (1911 – 17 VIII 1942), Nikołaj Soboliew (1912 – 17 VIII 1942), Awaz Zirbolajew (1919 – 19 VIII 1942), Władimir Zojka (1919 – 22 VIII 1942), Paweł Obichod (1917 – 25 VIII 1942), Sergiej Tyljakow (1921 – 26 VIII 1942), Josif Kustuszin (1902 – 28 VIII 1942)³¹. Większość ujętych w tej dokumentacji jeńców było Rosjanami, ale wśród nich znajdowali się również Białorusini i Czecheni. Jako przyczyny śmierci podawano: zapalenie płuc, krwawienie w układzie pokarmowym, zapalenie nerek, ogólne osłabienie, niewydolność układu krążenia. W rzeczywistości przyczyną zgonów były warunki panujące w obozie. Franciszek Osada (ur. 1930), wówczas 12-letni chłopiec, wspominał los tych ludzi: „W roku 1942 miejscem wypasu naszych krów, było także rozległe dworskie błonie, ciągnące się od Małego Jeziorka do linii kolejowej. Można się było tam dostać tylko drogą pomiędzy obozem a karcerem. Siedziała tam grupa jeńców radzieckich, skazana na śmierć przez zagłodzenie. Na odległość wyciągnięcia ręki przez druty, nie było jednej trawki, jednego korzonka”³².

Obóz w Boguszach powstał jako obóz otwarty – bez zabudowań. Jeńcy przebywali na gołej ziemi lub w zbudowanych przez siebie ziemiankach. Pracowali ciężko przy wyrębie lasu³³. Zostali też wykorzystani przy budowie baraków, w których powstały magazyny, mieszkania strażników i kuchnia. Jedna kuchnia obozowa w początkach istnienia obozu nie była w stanie zaspokoić potrzeb żywnościowych wszystkich zgromadzonych więźniów. W relacji Menachema Finkelsztejna można przeczytać: „Opowiadano, że jeńcy radzieccy przebywający w barakach, byli tak wymorzoni głodem, że gdy któryś z nich zmarł, reszta rozrywała ciało i zjadała”³⁴. We wrześniu 1942 r. w obozie miało przebywać 289 osób. Ostatecznie obóz ten znika z rejestrów 1 XI 1942 r. Baza „Moosburg” określa istnienie Stalagu I E na sierpień–listopad 1942 r.

³¹ Обобщенный банк данных ‘Мемориал’, *Донесения о безвозвратных потерях. Номер донесения 1360*. [Obobszcienyj bank danych „Memorial”, *Doniesienija o bezwozwratnych potieriach. Nomier doniesienija 1360*], <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=79290267&page=9&p=8> [dostęp z 22 XII 2022 r.].

³² Franciszek OSADA, *Rzeka życia. Mój nieco szerszy życiorys*, Ełk 2008, s. 50.

³³ Z. LIETZ, op.cit., s. 106.

³⁴ Relacja z 14 IV 1946 r. Menachema Finkelsztajna (ur. 1924 w Radziłowie), Yad Vashem, M.49.E – Żydowski Instytut Historyczny Testimonies, sygn. 301/1846, item 3552332.

HISTORIA: SAMMELLAGER BOGUSZE (2 XI 1942–3 I 1943)

Już w pierwszych dniach listopada 1942 r. do obozu w Boguszach mieli trafić Żydzi z grajewskiego getta. Pisał o tym Stanisław Śliwiński z Grajewa do Abrama Winerę z Mexico City (20 I 1946) (zachowano oryginalną pisownię): „1-XI-42³⁵ jeszcze ciemno było, całe Geto obstawione było przez gestapo, żandarmerie i wszystkich wyprowadzili do obozu utworzonego w Boguszach, t.j. nad granicą Prus Wschodnich 4 km. od Grajewa. Nie wyłączając lekarzy i ich rodzin, zabrali wszystkich. Wszystkich umieścili w obozie w ziemlankach porobionych przez jeńców sowieckich, lekarzy zaś w barakach drewnianych. Do obozu tego spędzili Żydów z paru powiatów około 9 tysięcy. W tak okropnych warunkach higienicznych, karmieni wodą i marchwią, katowani przy byle okazji w sposób bestialski, masowo umierali z głodu i pobicia przetrwali tak jedni do 17-XII-42r. inni do 6-I-1943r.”³⁶.

Obóz w Boguszach stał się obozem zbiorczym (*Sammellager*)³⁷, w którym przetrzymywano 8740³⁸ Żydów ze zlikwidowanych gett w kreiskomisariacie Grajewo³⁹. Z bazy ofiar Yad Vashem wynika, że chodziło o mieszkańców Augustowa, Grajewa, Radziłowa, Rajrodu, Szczuczyna, Goniądza, Stawisk i Wąsosza⁴⁰. Wielu Żydów zginęło na miejscu wskutek nieludzkich warunków bytowych, brutalnego traktowania oraz okrutnej akcji deportacyjnej. W dniach 16 XII 1942 i 3 I 1943 Żydzi zostali wywiezieni do obozów zagłady w Treblince i Auschwitz-Birkenau. Szczególnie brutalna miała być pierwsza akcja deportacyjna z grudnia 1942 r.: „Na własne oczy widziałem jak Żydzi na dworcu towarowym w Prostkach... Zabrani zostali z Bogusz. Musieli biec pod strażą i byli ładowani w Prostkach na dworcu towarowym. I kto wystarczająco szybko nie wszedł do wagonu był od razu zastrzelony... [...]. My jako chłopcy byliśmy całkiem blisko i widzieliśmy to. SS i policja SS była ubrana czarne mundury. To była policja SS nas przepędziła, ale jak to ciekawi chłopcy. Na moście, na wiadukcie, duży most kolejowy [...] poszliśmy na most i stamtąd patrzyliśmy. I jak odjechały pociągi, zeszliliśmy i jeszcze patrzyliśmy. Widzieliśmy, że leżący

³⁵ Właściwie: 2 XI 1942 r., zob. Szymon DATNER, *Eksterminacja Żydów w Okręgu Białostockim*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, nr 60: 1966, s. 26.

³⁶ List Stanisława Śliwińskiego do Abrama Winerę z 20 I 1946, Archiwum Grajewskiej Izby Historycznej (instytucja kulturalna miasta Grajewa).

³⁷ Yitzhak ARAD, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington 1987, s. 132.

³⁸ Mariusz NOWIK, *Zagłada Żydów Ziemi Łomżyńskiej*, Warszawa 2008, s. 125. Sara Bender podaje liczbę 9000, zob. Sara BENDER, „Akacja Reinhardt” w okręgu białostockim, [in:] *Akacja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. Dariusz LIBIONKA, Warszawa 2004, s. 208–211.

³⁹ S. DATNER, op.cit., s. 26.

⁴⁰ Ibid., s. 43.

martwi przez inne komanda byli wynoszeni pod strażą z powrotem w kierunku Bogusz. I paczki i szmaty, wszystkie rzeczy, które leżały były zabierane”⁴¹.

W bazie Yad Vashem figuruje 55 osób, które mogły zginąć w obozie, m.in. Neszka Finkelsztein (l. 43), Lejzor Finkelsztein (l. 43), Dopcia Finkelsztein (l. 9), Gympel Lempicki (l. 22), Szejna Lempicka (l. 35), Chaim Lewinowicz (l. 34), Henia Lewinowicz (l. 58), Dwora Lipstein (l. 44), Szmul Lipstein (l. 48), Zalman Rozental (l. 19), Chana Jewrejski (l. 44), Reiza Szijewska (l. 28), Mosze Szijewski (l. 27), Lejba Szijewski (l. 70), Lejzor Szijewski (l. 26), Zalman Szijewski (l. 29); Heda Olszwanger (l. 60), Chaim Kuberski (l. 62), Szyfra Fekler (l. 48), Dora Wierzbolowski (l. 62), Izaak Zarkowski (l. 38), Abram Rajgrodzki (l. 53); Szlom Lewontin (l. 38), Rywka Zudkiewicz (l. 72)⁴².

HISTORIA: STALAG I F/Z, STALAG I B/PR, LAGER BOGUSCHE I STALAG 373 (1943–1944)

Brakuje szczegółowych informacji dotyczących funkcjonowania obozu w okresie między styczniem a wrześniem 1943 r. Na podstawie dokumentacji archiwalnej, na którą powołuje się niemiecki historyk Gerhard Schreiber, do 15 XII 1943 r. obóz w Boguszach/Prostkach – Stalag I F/Z (podobóz obozu Stalag I F Sudauen/Suwałki) figurował jako obóz przeznaczony wyłącznie dla jeńców sowieckich⁴³. Od września 1943 r. obóz w Prostkach (lub jego część) zaczyna funkcjonować jako oddział Stalagu I B z Hohenstein (Olsztynek). Wskazują na to opublikowane dokumenty, znajduwane nieśmiertelniki obozowe i wspomnienia włoskich weteranów i ich rodzin. Relacje świadków wskazują, że pierwsi jeńcy włoscy znaleźli się w Boguszach/Prostkach 19 IX 1943 r.⁴⁴. Wykaz obozów „Moosburg” wzmiankuje obóz w Prostkach pod nazwą Stalag I B/PR, choć nie zawiera daty jego powstania i zakończenia działalności. Dnia 9 XI 1943 r. wysłano kartę obozową do rodziny żołnierza Pietra Bianchera (1914–1985), mieszkającej w miejscowości Cavarina. Karta obok nazwy Stalag I B K.D.O. (Komando) zawierała dopisek „Prostken” oraz informację, że jeńiec wkrótce zostanie przeniesiony w inne miejsce⁴⁵. Stalag I B/PR pojawia się w wykazach przenoszonych jeńców, nieśmiertelnikach i wspomnieniach.

⁴¹ Wywiad z 24 V 2022 r. z Wernerem Piechotką (ur. 1928 r. w Prostkach); cyt. za: Stefan Michał MARCINKIEWICZ, *Prosto przez Prostki. W czasie i przestrzeni po Gminie Prostki*, Ełk 2022, s. 140.

⁴² *The Central Database of Shoah Victims' Names*, <https://yng.yadvashem.org/> [dostęp z 5 I 2023 r.].

⁴³ Gerhard SCHREIBER, *Die italienischen Militärinternierten im deutschen Machtbereich 1943 bis 1945. Verraten – Verachten – Vergessen*, München 1990, s. 313.

⁴⁴ Informacje pozyskane od Giuliany Fornaciari w sprawie jej dziadka Bassiego Aldemira (ur. 1913).

⁴⁵ Silvia PASCALE, *Fiori dal Lager. Antologia di Internati Militari Italiani*, Cinto Euganeo 2019, s. 100–102.

Na wspomnienia Włochów składają się przede wszystkim: daleka podróż w wagonach, głód, pragnienie, okrucieństwo niemieckich strażników, transfery z obozu do obozu i praca przymusowa. Niewątpliwie Stalag I B/PR był ciężkim obozem w porównaniu do innych stalagów⁴⁶. Niektórzy Włosi umierali z głodu, zimna, chorób i wycieńczenia. Mario Freschi (1921–2015), Elio Gregoris (1923–?), Vincenzo Ilario Brignoli (1924–?) do Prostek trafili z obozu w Innsbrucku. Według Gregorisa pod koniec sześciodniowej podróży w wagonach bydłych miało zabraknąć jedzenia. W trakcie pobytu w Boguszach Freschi i Brignoli pracowali na kolei, podobnie jak Pietro Curnis (1924–?) i prawdopodobnie Carlo Sovilla.

Stalag I B/PR był podobozem obozu w Olsztynku, raczej traktowanym jako obóz przejściowy przeznaczony dla szeregowych żołnierzy włoskich. Wynika to z relacji kapitana Alpiniego Natalego Borsettiego (1911–?), który spędził w Prostkach jedynie kilka dni w styczniu 1944 r. Niektórzy szeregowi Włosi przebywali w nim pół roku (Brignoli). Z powodu braku siły roboczej latem 1944 r. zmieniono status jeńców włoskich na pracowników cywilnych. Znaczna część Włochów wywieziono w głąb zachodnich Niemiec do pomocy w usuwaniu skutków bombardowań. Bianchero, Brignoli i Valoti trafili do Hamburga, Angelo Ferrari do Szczecina, a Curnis do Gdańska. W przypadku wielu z nich było to tylko kolejne miejsce po Prostkach, ale nie ostatnie. Nieśmiertelniki obozowe Stalagu I B/PR znajdujące się w różnych częściach Polski i Europy. Pewna część jeńców pracowała do przejścia frontu w gospodarstwach i zakładach w Prusach Wschodnich. Gregoris razem z poznanym w obozie Umberto Schivą (1917–?) pracowali przy wycince lasów w Mittenheide (wieś Turośl, powiat piski). Lino Beneventi z Piombino w Toskanii pracował w Boguszach w rolnictwie i przy budowie umocnień obronnych, później trafił do wsi Lipniki (prawdopodobnie w powiecie piskim)⁴⁷. Możliwe, że Guido Rota (1916–1976) pracował w Ełku jako robotnik przymusowy w kolumnie teletechnicznej wraz z C. Nalborskim. Teletechnikiem w Boguszach/Prostkach był prawdopodobnie również Luigi Valoti.

Możliwe, że w czasie pobytu w obozie Włochów przetrzymywano tam też innych jeńców lub więźniów. Z listy obozów „Moosburg” wynika, że obóz ten istniał do połowy 1944 r. W międzyczasie w obozie przebywali także volksdeutsche z okolic Żytomierza i Zwiahla, a obóz był określony jako „Lager Bogusche” (I–II 1944)⁴⁸. Między czerwcem a grudniem 1944 r. obóz funkcjonował pod nazwą Stalag 373 prawdopodobnie dlatego, że nadzór nad nim przejęła

⁴⁶ Gabriele HAMMERMANN, *Zwangsarbeit für den „Verbündeten“*. Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943–1945, Tübingen 2002, s. 416.

⁴⁷ Ibid., s. 420, przyp. 607.

⁴⁸ Obóz Front-Ojczyzna w Białymstoku. Transport aus Shitomir/Lager Bogusche/Imienna lista osób objętych ewakuacją z terenu okręgu Żytomierz 27.02.1944, Archiwum Państwowe

załoga Stalagu 373 z Bobrujska. Latem i jesienią 1944 r. w obozie przebywali Polacy wysiedleni z przyfrontowych wsi. Obóz ten był częściowo otwarty. Część przetrzymywanych pracowała przy budowie okopów, część została wywieziona na roboty przymusowe do Prus Wschodnich, a część została zwolniona.

TRZY MIEJSCA PAMIĘCI

Teren dawnego obozu w Boguszach wraz z miejscem straceń w Kosówce stanowią ważne miejsca pamięci o wojnie mieszkańców powiatów ełckiego i grajewskiego. Wojenne wydarzenia upamiętniają tam trzy pomniki. Pierwszy, odsłonięty 22 VII 1959 r., stoi w miejscu dawnej bramy wjazdowej obozu. Na płycie obelisku możemy przeczytać: „Tu na obszarze 50 ha od 1941 do 1945 r. znajdowało się miejsce kaźni ludności różnych narodów hitlerowski obóz koncentracyjny. Nigdy więcej wojny! Społeczeństwo powiatu grajewskiego”. Drugi pomnik postawiono we wrześniu 1959 r. w miejscu straceń w Kosówce. Na lastrykowym obelisku znajduje się dziś tablica z napisem: „W hołdzie ofiarom faszyzmu hitlerowskiego oficerom i żołnierzom Armii Radzieckiej, członkom ruchu oporu, więźniom obozu koncentracyjnego w Boguszach, Polakom, Włochom, Francuzom i Litwinom, którzy zginęli z rąk oprawców hitlerowskich w latach 1941–1945. Społeczeństwo Powiatu Grajewskiego”. Ostatnim, współczesnym miejscem pamięci jest cmentarz obozowy wraz z granitowym obeliskiem przy ul. Bojowników. Na tablicy umieszczonej na pomniku po remoncie (2010–2016) możemy przeczytać: „Tu spoczywa 12 500 sowieckich, włoskich i francuskich jeńców wojennych zamordowanych i zmarłych w niemieckich obozach jenieckich Stalag 56 i Stalag 373 w Prostkach oraz osób cywilnych – Polaków i Żydów – ofiar obozu przejściowego Sammellager w Boguszach w latach 1942–1944. CZEŚĆ ICH PAMIĘCI”. Przydrożne drogowskazy wskazują, że mamy do czynienia z miejscem pamięci „Stalagu 68 Sudauen”. *Wirtualny przewodnik po krainie EGO. Ełk – Gołdap – Olecko* informuje, że w latach 1942–1944 na 20 hektarach funkcjonował Stalag 68 Sudauen, w którym zginęło około 23 000 osób: Rosjan, Polaków, Litwinów i Włochów⁴⁹. „Wikipedia” pod hasłem „obóz w Prostkach” wskazuje Stalag I E i Oflag 56⁵⁰.

Treści z tablic świadczą o chaosie w pamięci zbiorowej dotyczącej obozu. Pojawiają się określenia: obóz koncentracyjny, jeniecki, zbiorczy, zagłady. Wymieniane są nazwy: Stalag 56, Oflag 56, Stalag 68, Stalag 373, Stalag I E. Wśród ofiar pojawiają się: cywile, jeńcy, członkowie ruchu oporu, w tym: Rosjanie,

w Białymstoku, k. 1–11; Waldemar MONKIEWICZ, *Za drutami obozów w regionie północno-wschodnim*, Białystok 1994, s. 6.

⁴⁹ *Kraina EGO na Mazurach. Ełk – Gołdap – Olecko*, <http://www.egoturystyka.pl/portal.php?aid=123661185549b5330f36538> [dostęp z 5 I 2023 r.].

⁵⁰ *Stalag I E*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Stalag_I_E, [dostęp z 11 XI 2023 r.].

Litwini, Polacy, Żydzi, Francuzi, Włosi. Różne są liczby ofiar: 12 500 i 23 000, a także czas trwania funkcjonowania obozu (1941–1945, 1942–1944).

FORMOWANIE PAMIĘCI O OBOZIE W BOGUSZACH

Upamiętnienie na terenie cmentarza obozowego opiera się na informatorze encyklopedycznym pt. *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945*⁵¹, będącym najważniejszym źródłem wiedzy o obozie. Zawiera on plan obozu i wspomina o kilku obozach funkcjonujących w latach 1942–1944: Stalagu 56 Prostken (przeznaczonym dla jeńców radzieckich, funkcjonującym od wiosny do jesieni 1942), Stalagu I F/Z Prostken (filii obozu jenieckiego w Suwałkach przeznaczonego dla jeńców radzieckich, 1944), Stalagu 373 Prostken (przeznaczonym dla jeńców włoskich, 1943–1944), obozie przejściowym⁵² (*Sammellager* dla Polaków i „obywateli polskich pochodzenia żydowskiego”). Pojawia się też wzmianka o udanym zamachu na esesmanów.

W przypadku Stalagu 373 Prostken twórcy hasła przywołali książkę Jacka Wilczura (1925–2018) dotyczącą włoskich jeńców wojennych w obozach jenieckich⁵³. Wilczur bazował na relacji C. Nalborskiego. Od niego usłyszał datę przybycia jeńców włoskich (26 IX 1943), powieloną później w encyklopedii. Większość informacji pochodzi z artykułu gen. Stanisława Okęckiego (1908–1991)⁵⁴. W artykule tym Okęcki także przytoczył relację C. Nalborskiego: „We wrześniu 1943 r. na stacji Prostki wyładowano z 3 pociągów towarowych 7 do 10 tysięcy włoskich żołnierzy i oficerów, których umieszczono w obozie w rejonie wsi Bogusze (pow. Grajewo) 5 km od Grajewa. Nazajutrz partyzanci z Armii Krajowej, Łełpak, Jan Niczewski, Czesław Łatak [właśc. Łaławak – S.M.], zaczęli rzucać za druty do obozu żywność włoskim internowanym. Ponieważ hitlerowska załoga obozowa strzelała do nas, więc obserwowaliśmy drogę, po której codziennie przechodzili Włosi do pracy przy poszerzaniu torowisk pomiędzy Grajewem i Prostkami; tam na drodze zostawialiśmy dla nich żywność zapchaną w piasku. Zauważyliśmy, że co wieczór do obozu w Boguszach jeździł czarny samochód marki «Opel», kierowany przez oficera hitlerowskiego w stopniu pułkownika.

Właściciel piwiarni Franz Schücker, u którego zatrzymywali się po drodze pasażerowie «Opla», oświadczył że grupa ta po «wykończeniu Żydów» teraz zajmuje się «wykończeniem Włochów».

⁵¹ *Prostki*, s. 403–404.

⁵² Błąd w tłumaczeniu: *Durchgangslager* oznacza obóz przejściowy, natomiast *Sammellager* – obóz zbiorczy.

⁵³ J. WILCZUR, op.cit., s. 109–110.

⁵⁴ Stanisław OKĘCKI, *Włosi w polskim ruchu oporu*, Wojskowy Przegląd Historyczny, R. 14: 1969, z. 1, s. 196.

Boczną bramą «tylko do użytku służbowego» wjeżdżali oni na czele kolumny ciężarówek do obozu, inną bramą – na miejscu spalonego majątku Żelechowskiego – wywozili ofiary wieczorem lub nocą na rozstrzelanie do pobliskiego lasu. Tam, na miejscu zbrodni zakopywali nagie trupy rozstrzelanych, jak i tych, co zginęli z głodu, wycieńczenia i chorób epidemicznych.

Grupa «Sępa» postanowiła przeprowadzić 31.10.1944⁵⁵ r. akcję likwidacji grupy hitlerowskich katów z samochodu «Opel», przezywanego przez okoliczną ludność «widmem śmierci».

Jako najdogodniejszy teren akcji uznaliśmy miejsce pod Elkiem, 5 km pomiędzy przedmieściem Szyba a lasem, a właściwie na zakręcie szosy w lesie. Grupa «Sępa» w sile 15 partyzantów zrobiła w tym miejscu zasadzkę. Otworzono z ukrycia z kilku stron równocześnie ogień do samochodu «Opel», zabity został pułkownik Stammer⁵⁶, samochód kilkakrotnie przeokoziolkował, w wyniku intensywnego ostrzeliwania zginęli wszyscy SS-mani, nikt żywy nie uszedł. Znalezione przy zabitych hitlerowcach listy rozstrzelanych. Cała akcja wykonana została bez strat własnych.

W ciągu następnych dni nie było masowych wywozków i rozstrzeliwań. Po upływie 2 tygodni przydzielono do nas, do pracy w Telegraphenbaudienst, 8 Włochów, nazwiska Włochów: Antonio Tresso z Neapolu, Antonio Poloni, Guido Rotto oraz Attilio i Pietro z Werony. Wkrótce potem hitlerowcy ewakuowali większość Włochów z obozu na zachód. Pozostałych przydzielono do niemieckich gospodarstw rolnych, częściowo do pracy w mleczarniach⁵⁷.

Opis akcji pod Elkiem jest powieleniem fabularyzowanej opowieści o zamachu na gestapowców Omiljanowicza⁵⁸. Przesunięto tylko datę akcji (o rok później)⁵⁹. O rozstrzeliwaniach Włochów po raz pierwszy otwarcie napisał również Omiljanowicz. W jego opowieści pojawia się fikcyjny rozkaz Heinricha

⁵⁵ Prawdopodobnie intencjonalne przesunięcie daty akcji z 31 X 1943 r. na 31 X 1944 r.

⁵⁶ W różnych wersjach pojawiają się dwa imiona Rudolf i Karl. W niemieckiej bazie poległych (ponad 4,7 mln nazwisk) wśród poległych w drugiej wojnie światowej jest 81 mężczyzn o popularnym nazwisku Stammer, w tym pięciu o imieniu Karl i trzech o imieniu Rudolf. Żaden z tych mężczyzn nie poległ ani nie zaginął w 1943 r. W jednym przypadku przy Karlu Stammera nie podano ani daty śmierci, ani urodzenia. Ponadto tak wysokiej rangi Stammer nie figuruje w rozległych dostępnych w Internecie spisach żołnierzy SS., por. *Gräbersuche-Online*, <https://www.volksbund.de/grabersuche/> [dostęp z 24 XI 2023 r.].

⁵⁷ S. ОКЕҔСКИ, op.cit., s. 196.

⁵⁸ Aleksander OMILJANOWICZ, *Widmo śmierci*, Gazeta Białostocka, 4–5 IX 1964; idem, *Widmo śmierci*, Gazeta Białostocka, 11–12 IX 1964; idem, *Операция „Кабана”*, Литературная Россия [*Operatsiya „Kabana”*, Literaturnaya Rossiya], 6 V 1966; idem, *Barykada*, Lublin 1968; idem, *Sens życia*, Warszawa 1971; idem, *Stalowy szlak*, Warszawa 1972.

⁵⁹ Uprawdopodobniała akcję w oczach Okęckiego, gdyż Armia Czerwona stała już na granicy Prus Wschodnich, a wschodnie powiaty Mazur były w dużej mierze opustoszałe.

Himmlera, w którym grupa oficerów SS i gestapo ma się zająć „akcją specjalną” (w org. z błędem „Sonder Behandlung”) wśród internowanych Włochów:

„– Ilu panowie przygotowaliście na dziś – spytał Stammer

– Na dziś trzystu

– Sami Włosi? – spytał Stammer

– Nie, Włochów najwięcej, ale i są Polacy i trochę bolszewików [...].

Stammer oraz pozostałych dwunastu oprawców, zabrawszy pistolety maszynowe i torby z zapasowymi magazynkami, poszli w kierunku wykopanego rowu. Obstawa zajęła posterunki. Konwój pędził w stronę dołu pierwszą dwudziestkę więźniów. Szli złorzeczając mordercom po polsku, włosku i rosyjsku. Zaniósł się jazgotem pistolety maszynowe...⁶⁰.

Informacje te można dziś porównać z dokumentami kombatanckimi zdeponowanymi przez byłego dowódcę AK Okręg Białystok płk. Władysława Liniarskiego (1897–1984) ps. „Mścisław” lub „Wuj” we wrocławskim Ossolineum⁶¹. W kwestionariuszach weryfikacyjnych kombatanatów W. Świackiego i C. Nalborskiego z 1964 r. nie ma daty 31 X 1943, Stammera, opła i rozstrzeliwania jeńców włoskich. Elementy te dodał białostocki literat, ale obaj kombataneci powielali je po ukazaniu się opowiadania Omiljanowicza⁶². W pierwotnych dokumentach zbawidowskich kombataneci pisali o losie Włochów bardzo ogólnie⁶³.

Zmyślona została też wspomniana akcja dożywiania Włochów, w której mieli brać udział C. Nalborski, Waclaw Łepak, Jan Niczewski i Czesław Łała. Ten element heroicznego biogramu Nalborskiego i Łała (Łepak i Niczewski już nie żyli) został dodany po pomyślnej weryfikacji Świackiego i Nalborskiego w ich wspomnieniach z września 1964 r. W dostarczonych wcześniej kwestionariuszach Świackiego, Łepaka i Nalborskiego nie ma o niej wzmianki. Akcja dożywiania otwierała możliwości dopisywania kolejnych osób do grona uczestników antyhitlerowskiej konspiracji⁶⁴.

⁶⁰ A. OMILJANOWICZ, *Barykada*, s. 35.

⁶¹ Papiery dotyczące Okręgu Białostockiego Armii Krajowej 1939–1944 zebrane przez płk. Władysława Liniarskiego (pseud. Mścisław, Wuj). Inspektorat III Łomżyński. Obwód Grajewo, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOss), Materiały dot. organizacji obwodu (Tom I), BOss, rkps 16681/II; Ankiety, relacje, wnioski o nadanie odznaczeń, weryfikacje odznaczeń i zaświadczenia o przynależności do AK Obwodu Grajewo (Tom II), BOss, rkps 16681/II; Dokumentacja dotycząca wojskowej działalności konspiracyjnej w Obwodzie Grajewo 1942–1944, BOss, rkps 16682/II; Materiały dotyczące zgonów byłych żołnierzy AK po II wojnie i upamiętniające straty w ludziach w czasie wojny, BOss, rkps 16691/II; Korespondencja W. Liniarskiego listy od/do różnych osób z lat 1942–1982, BOss, rkps 16692-6/II.

⁶² S. M. MARCINKIEWICZ, „Widmo śmierci” (31 X 1943), s. 143–144.

⁶³ W obszernych relacjach z września 1964 r., przekazanych płk. Władysławowi Liniarskiemu, Świacki pisał o głodzeniu i „wykańczaniu powoli” Włochów, a Nalborski o morzeniu głodem i „wykańczaniu w szybkim tempie” (4 IX 1964 r.).

⁶⁴ S. M. MARCINKIEWICZ, „Widmo śmierci” (31 X 1943), s. 116–119.

W artykule Okęckiego pojawia się Włoch przydzielony do Telegraphen-baudienst (służba budowy telegrafu) Guido Rotto. W książce Wilczura, na odwrocie zreprodukowanego zdjęcia, można przeczytać podpis: „Amico Italiano Guido Rota” (włoski przyjaciel Guido Rota). Z obszernego opisu wynika, że Rota był włoskim jeńcem uratowanym przez AK w 1944 r. i wcielonym do jednej z grup partyzanckich. Zdjęcie miał Rota podarować wywiadowcy AK – C. Nalborskiemu⁶⁵. Z biuletynu żołnierzy Alpini Carvico możemy się dowiedzieć, że Guido Leone Rota (1916–1976) z batalionu Tirano przebywał we Francji, Grecji, a następnie był więziony w Prostkach (Stalagu I B/PR)⁶⁶. Rota został wyzwolony przez Armię Czerwoną w Prostkach w styczniu 1945 r. Ruszył w drogę powrotną do ojczyzny dopiero 10 IX 1945 r. ze Słucka. Jego gehenną była 24-dniowa podróż do domu, w czasie której przemierzył wiele krajów (m.in. Białoruś, Ukrainę, Węgry, Austrię, Niemcy)⁶⁷. Brakuje wzmianki o uratowaniu przez AK i wcieleniu do grupy partyzanckiej. Możliwe, że prawdą było, co Nalborski powiedział Wilczurowi, że Rota pracował jako robotnik przymusowy w kolumnie teletechnicznej. Wrócił do domu dopiero 3 X 1945 r. Nie wiadomo, kiedy został przewieziony z Prostek do Słucka, gdzie zaczęła się jego długa podróż powrotna⁶⁸.

Fałszywe informacje Nalborskiego z artykułu Okęckiego, za pośrednictwem książki Wilczura, trafiły do wspomnianego informatora encyklopedycznego, który do dziś stanowi główne źródło wiedzy o wielu nazistowskich obozach, w tym o obozie w Boguszach/Prostkach.

PAMIĘĆ ZBIOROWA: WOJNA I OBOZY

Druga wojna światowa, jako konflikt nieporównywalny w dziejach świata, odegrała kluczową rolę w kształtowaniu tożsamości zbiorowych współczesnych narodów, wyznaczając przez wiele lat poglądy ludzi, ich wizję człowieka i świata⁶⁹. Polska została poszkodowana najdotkliwiej, gdyż śmierć poniosło 5,6–5,8 mln mieszkańców dawnej Drugiej Rzeczypospolitej (16% populacji)⁷⁰.

⁶⁵ Por. J. WILCZUR, op.cit., s. 110.

⁶⁶ Silvio RIVA, *Carvico. 75 anni Alpini*, OlScarpu' de Carvic. Annuale di informazione del Gruppo Alpini di Carvico (BG), 25 V 2007, <https://www.yumpu.com/it/document/view/15748450/giornalino-75-alpini-carvico> [dostęp z 5 I 2023 r.].

⁶⁷ Alessio CODALLI, Maurizio ANGELONI, *24 giorni per ritornare dalla Russia a Carvico*, OlScarpu' de Carvic. Annuale di informazione del Gruppo Alpini di Carvico (BG), 25 V 2007, <https://www.yumpu.com/it/document/view/15748450/giornalino-75-alpini-carvico> [dostęp z 5 I 2023 r.].

⁶⁸ S. M. MARCINKIEWICZ, „Widmo śmierci” (31 X 1943), s. 181.

⁶⁹ Anna WOLFF-POWĘSKA, *Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci narodów*, Przegład Zachodni, 2005, z. 2, s. 4.

⁷⁰ Brian PORTER-SZŪCS, *Całkiem zwyczajny kraj. Historia Polski bez martyrologii*, tł. Anna DZIERZGOWSKA, Jan DZIERZGOWSKI, Warszawa 2021 s. 255.

Hitlerowska napaść na Polskę, okrutna okupacja, masowe zbrodnie, Holokaust, ruch oporu, powstanie warszawskie stanowią do dziś główne kategorie polskiej pamięci zbiorowej w stosunkach z Niemcami⁷¹. Trauma drugiej wojny światowej stanowi w Polsce centralny motyw pamięci kulturowej⁷². Niektórzy badacze twierdzą, że z uwagi na zdławienie debat, narzucenie określonej narracji przez władze PRL trauma nie została przepracowana, a żałoba – dokończona⁷³.

W czasie rządów Władysława Gomułki władza komunistyczna budowała swoją legitymację na odwołaniu do odczuć patriotycznych⁷⁴. Polska Ludowa miała być ziszczeniem marzeń o państwie na pradawnych ziemiach „piastowskich”, jednorodnym narodowo, niezależnym od obcych wpływów (szczególnie niemieckich, ale też żydowskich), sprzymierzonym z innymi Słowianami (ZSRR i sojusznikami) i wolnym od zachodniego zepsucia moralnego. Nacjonalistyczną legitymację władza komunistyczna budowała poprzez odwołanie do symboliki i spreparowanej przez politykę pamięci przeszłości. Nacjonalistyczna historiografia, nawiązująca do tradycji marksistowskiej i stalinowskich wytycznych, rozwijała się we wszystkich krajach sowieckiej strefy wpływów. Podkreślała ona heroizm i męczeństwo własnego narodu, złączonego braterskim sojuszem z narodami słowiańskimi pod przewodnictwem ZSRR⁷⁵. Narzucano narrację i interpretację historii poprzez mass media, system edukacji, muzea, nazewnictwo ulic oraz instytucje, w tym największą, monopolistyczną organizację kombatancką – Związek Bojowników o Wolność i Demokrację⁷⁶. Na fali odwilży październikowej w 1956 r. struktury monopolistycznego ZBoWiD-u zasilili członkowie AK. Badaczka historii ZBoWiD-u Joanna Wawrzyniak nazywała ten proces „kontrolowanym otwarciem”: „Był to, między innymi, efekt pewnego niepisanego kompromisu, podjętego przez aparat władzy i część środowisk akowskich – zjawiska, które nazwać można «kontrolowanym otwarciem»; otwarciem aparatu władzy na żołnierzy Armii Krajowej, ale i części żołnierzy na inicjatywy podejmowane przez aparat władzy. Otwarcie, które nie oznaczało pełni zaufania, ani spontaniczności, i zawsze było w jakiś sposób limitowane przez dwie ambiwalentnie nastawione do siebie strony. Obecność

⁷¹ Zob. Tomasz SZAROTA, *Stereotype und Konflikte. Historische Studien zu den deutsch-polnischen Beziehungen*, Osnabrück 2010.

⁷² Robert TRABA, *Dialogi pamięci. Rozważania wokół recepcji pamięci zbiorowej*, Sensus Historiae, vol. 15: 2014, nr 2, s. 119.

⁷³ Zofia WÓYCICKA, *Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady 1944–1950*, Warszawa 2010, s. 377.

⁷⁴ Zob. Marcin ZAREMBA, *Komunizm, legitymacja, nacjonalizm – nacjonalistyczna legitymacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2005.

⁷⁵ *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, red. Piotr T. KWIATKOWSKI, Gdańsk–Warszawa 2010, s. 269.

⁷⁶ *Ibid.*, s. 14.

akowców w Związku Bojowników o Demokrację stanowiła jeden z przejawów «kontrolowanego otwarcia»⁷⁷. ZBoWiD stał się instytucjonalnym strażnikiem, nośnikiem i jednocześnie cenzorem pamięci zbiorowej. Za pośrednictwem Związku władza prowadziła politykę pamięci. W latach sześćdziesiątych XX w., gdy pamięć o wojnie ulegała deformacji, a w dorosły wiek wchodziło młode pokolenie nieobarczone przeżyciami wojennymi, rozkwitł „moczarski” romantyzm wpisujący się w polską tradycję romantyczną i martyrologiczną. Władza w różny sposób wspierała legendy potwierdzające polityczne mity PRL, m.in. „zwycięstwa nad faszyzmem”, „odwiecznego wroga”, „braterstwa broni”, „jedności ruchu oporu”, „niewinnej ofiary” czy „masowej pomocy Żydom”. Pamięć zbiorowa owego czasu to przemieszanie beletrystki historycznej z przefiltrowaną i poddaną obróbce faktografią historyczną. Słabo wykształcone, masowe społeczeństwo, chłonęło przekazywane poprzez literaturę i sztukę romantyczne legendy o „czterech pancernych” czy „Hansie Klossie”. Jeszcze w 2010 r. *Cztery pancerni i pies* i *Stawka większa niż życie* były najbardziej znanymi serialami telewizyjnymi dotyczącymi drugiej wojny światowej⁷⁸. Do dziś w polskim dyskursie pamięciowym o drugiej wojnie dominują motyw bohatera (symbole: wojna obronna 1939, powstanie warszawskie) oraz motyw ofiary (symbole: Auschwitz, Katyń)⁷⁹.

Lokalna pamięć o obozach w Boguszach podporządkowana była martyrologiczno-heroicznej narracji władzy. Falszywa pamięć o okrutnym lagrze w Boguszach kształtowana była za pośrednictwem literatury historycznej, pisanej w warunkach państwa autorytarnego o wyraźnie antyniemieckim nastawieniu. Zbiegiem okoliczności wersja ta obowiązuje do dziś (np. pomnik na cmentarzu obozowym). Prowadzone badania historyczne w Polsce Ludowej ograniczały się do źródeł pozostających w polskich archiwach i nierzadko zmyślonych relacjach biograficznych członków ZBoWiD-u. Określenie „hitlerowski obóz koncentracyjny” najczęściej kojarzy się z obozami zagłady w Auschwitz, Treblince czy Majdanku. Uruchamia całe pokłady martyrologiczno-heroicznych klisz związanych z drugą wojną światową. Napisy w miejscach pamięci świadczą o okrutnym, niemieckim okupancie, który mordował Rosjan, Polaków, Litwinów, Żydów, Francuzów i Włochów. W latach sześćdziesiątych XX w. można było pisać o „oprawcach hitlerowskich”, przypisując właściwie dowolnie wszelakie zbrodnie.

Obóz w Boguszach istniał od końca czerwca 1941 r. do końca 1944 r. Funkcjonował głównie jako obóz jeniecki (oflag, stalag), ale czasami jako obóz

⁷⁷ Joanna WAWRZYŃIAK, *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949–1969*, Warszawa 2008, s. 108.

⁷⁸ *Między codziennością a wielką historią*, s. 79.

⁷⁹ R. TRABA, *Dialogi pamięci*, s. 119.

zbiorczy (*Sammellager*) lub po prostu „Lager”. W nomenklaturze niemieckiej najczęściej lokalizowany był w Prostken (Prostkach). Głównymi ofiarami obozu w Boguszach byli radzieccy jeńcy różnych narodowości, m.in. Rosjanie, Białorusini, Czeczeni. W mniejszym stopniu polscy Żydzi z likwidowanych gett i internowani żołnierze włoscy. Od lipca 1943 do stycznia 1945 r. w Kosówce, w innym miejscu, rozstrzelano 292 Polaków⁸⁰, ale nie byli oni więźniami obozu – większość stanowili mieszkańcy Grajewa. Wśród przetrzymywanych czerwonoarmistów znajdowali się Polacy, Litwini i przedstawiciele innych nacji zamieszkujących obszar ZSRR w czasie wojny. Najbardziej wątpliwym wątkiem są francuskie ofiary. Jeńcy francuscy byli najlepiej traktowani spośród wszystkich jeńców Trzeciej Rzeszy. W czasie wojny na terenie ówczesnego Kreis Lyck (powiatu ełckiego) miało przebywać około 5000 francuskich jeńców. Relacje z ludnością miejscową były z reguły poprawne⁸¹. Jednak F. Osada w swoich wspomnieniach wydanych w 2008 r. napisał: „Od połowy 1942 roku nie było śladu po jeńcach radzieckich. Ich miejsca zajęli Francuzi, tak samo systematycznie dzień w dzień rozstrzeliwani w kosowskim lesie. Rozstrzelaniem zajmowało się specjalne komando przyjeżdżające z Giżycka. Na końcu przyszła kolej na koalicjanta – jeńców włoskich. Ocierałem się o Francuzów i Włochów w czasie ich przemarszu na robotę do Prostek. Broń Boże! Nie można było podać kawałka chleba, o który żebrali chłopczyń⁸²”.

Większość wspomnień Osady, mieszkańca Bogusz i powojennego nauczyciela historii, ma wartość poznawczą. Opowieść o rozstrzeliwaniu Francuzów i Włochów brzmi jednak zupełnie nieprawdopodobnie. Możliwe, że Osada sugerował się inskrypcją na pomniku w Kosówce oraz opowieściami Świackiego i Nalborskiego. Obu kombatantów darzył szacunkiem. Zapewne w przypadku Osady jego dziecięce wspomnienia rozstrzeliwania jeńców sowieckich i egzekucji ludności cywilnej w Kosówce z biegiem lat powiązały się z opowieściami kombatanckimi, w efekcie obejmując również Francuzów i Włochów. Niewątpliwe jeńcy francuscy żyli i pracowali w Prostkach. Ich baraki znajdowały się w pobliżu tartaku Otto Kannenberga, o czym autorowi opowiadał Werner Piechottka (ur. 1928).

Stalag 56 to nieprawdziwa nazwa obozu wyryta na tablicy pomnika obozowego w Boguszach. Pojawia się w informatorze encyklopedycznym, w późniejszych opracowaniach niemieckich i pokrewnych spisach obozów, ale właściwą nomenklaturą źródłową jest „Oflag 56”. W czasach inwazji na ZSRR obozy dla oficerów (oflagi) pełniły jednocześnie funkcję obozów dla podoficerów i sze-

⁸⁰ Jerzy SMURZYŃSKI, *Czarne lata na łomżyńskiej ziemi. Masowe zbrodnie hitlerowskie w roku 1939 i latach 1941–1945 w świetle dokumentów*, Warszawa–Łomża 1997, s. 278.

⁸¹ List Gastona Jeanguyot do *Kreisgemeinschaft Lyck*, Hagen-Lycker Brief, Nr. 60: 2002, s. 28.

⁸² F. OSADA, op.cit., s. 50.

regowców (stalagów)⁸³. Z tego powodu zostały umieszczone w wykazach stalagów II–VI 1942 r. (z dopiskiem „O” np. O56 – Oflag 56)⁸⁴. Jednak „Oflag 56” przemianowany na „Stalag I E” pojawia się dopiero w sierpniu 1942 r. Falszywa nazwa „Stalag 68 Sudauen” pojawiła się w *Przewodniku po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939–1945*⁸⁵. Błąd może wynikać z faktu, że w pewnym okresie obóz w Boguszach był podobozem obozu w Suwałkach – Stalagu I F Sudauen (Stalagu I F/Z Prostken).

Stalag 373, za sprawą książki J. Wilczura, jest mylnie odnoszony do pobytu tam jeńców włoskich (właściwie: Stalag I B/PR). Nazwa ta dotyczy ostatniego okresu funkcjonowania obozu (czerwiec–grudzień 1944 r.). Nie jest wykluczone, że drobna część Włochów przebywała jeszcze w obozie pod tą nazwą, lecz we wspomnieniach i na nieśmiertelnikach Włochów pojawia się Stalag I B/PR.

Sfabrykowana opowieść o rozstrzeliwaniach jeńców włoskich w Kosówce jest „kalką” prawdziwych wydarzeń z lata i jesieni 1941 r., gdy Niemcy prowadzili masowe egzekucje jeńców radzieckich zgodnie z rozkazami dotyczącymi selekcji wśród jeńców⁸⁶. Została ona stworzona na użytek legendy o likwidacji samochodu z esesmanami pod Ełkiem. Komplementarną legendą kombatancką jest opowieść o sekcji AK dożywającej Włochów.

Istnieje wiele wątpliwości dotyczących obozu, przede wszystkim liczby ofiar i wielkości obozu. Jak w wielu innych miejscach (np. Stalag I F Sudauen, Stalag I B Hohenstein) mamy tylko powojenne szacunki. Na inskrypcji na pomniku cmentarnym pojawia się informacja o 12 500 ofiar. Natomiast *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939–1945 r.* podaje liczbę około 23 000⁸⁷. Trzeba wziąć pod uwagę, że mamy do czynienia z dwoma miejscami pochówku: cmentarzem obozowym w Boguszach i miejscem straceń w Kosówce. W pierwszym przypadku liczbę ofiar oszacowano na 12 500 osób (w tym 11 070 jeńców radzieckich, 460 internowanych Włochów,

⁸³ Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager im Bereich des Wehrkreises I und Generalgouvernements, Berlin, 21 VIII 1941, Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde, R 58 Reichssicherheitshauptamt, Konzentrationslager und Gefängnisse, v.a. Schutzhaft (1933–1945), B. 6, 1027, k. 201.

⁸⁴ Bestand an Kriegsgefangenen in den Mannschaftslagern im Reich, OKW/Kriegsgef. Org. (Id) (Januar–September 1942), Bundesarchiv, Freiburg, RW 6 OKW / Allgemeines Wehrmachtamt mit nachgeordnetem Bereich, Bestand an Kriegsgefangenen in den Gefangenenlagern des Deutschen Reiches und den besetzten Gebieten sowie in den Bau- und Arbeits-Bataillonen, 450, k. 27, 39, 44, 55, 65.

⁸⁵ *Prostki – gmina*, [in:] *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939–1945*, red. Czesław CZUBRYT-BORKOWSKI, Jerzy MICHASIEWICZ, Warszawa 1988, s. 449–450.

⁸⁶ Rozkaz Reinharda Heydricha nr 8 dla Generalnego Gubernatorstwa i Prus Wschodnich z 17 VII 1941 r., będący uzupełnieniem wcześniejszych rozkazów dotyczących komisarzy i „komunistycznych podżegaczy”.

⁸⁷ *Prostki – gmina*, s. 450.

970 Żydów), a w drugim przypadku podano okrągłą liczbę 10 000⁸⁸. Liczba ofiar z obu cmentarzy została zaokrąglona do 23 000 ofiar. Taka szacunkowa wielkość pojawia się w artykule sędziego Zdzisława Łukaszkiwicza z 1949 r.⁸⁹ Korzystał on z prokuratorskiego śledztwa z 1948 r., ale popełnił błąd. Prawdopodobnie przez przeoczenie wpisał 23 000 ofiar. Zgodnie z dokumentami z sondażowych ekshumacji (1948) ofiar obozu mogło być około 25 000 (około 20 000 pogrzebanych na cmentarzu obozowym, około 5000 w Kosówce)⁹⁰. Błędna liczba 23 000 do dziś funkcjonuje w opracowaniach historycznych i w miejscach pamięci. Obecnie brakuje podstaw do podważenia podanej przez prokuratorów liczby 25 000 ofiar obozu.

Wielkość obozu (50 ha) pojawia się na inskrypcji pomnikowej z 1959 r., a plan obozu zreprodukowany w informatorze encyklopedycznym może to potwierdzać. Zarówno liczba 50 ha, jak i plan orientacyjny są rezultatami śledztwa z 1948 r.⁹¹ Obecnie można to zweryfikować. W 1956 r. amerykańskie służby wywiadowcze stworzyły mapę okolic Grajewa, kompilując mapy z okresu wojny (1941–1945) oraz weryfikując obszar przy użyciu zdjęć lotniczych. Na mapie umieścili kontur obozu w Boguszach, co pozwala oszacować wielkość obozu na około 30 ha⁹².

* * *

Zafałszowania pamięci o obozie wynikają z polityki historycznej PRL i braku rzetelnych badań. Historia obozu w Boguszach, jak i wielu podobnych stalagów i oflagów na ziemiach polskich, nie była atrakcyjna dla historyków zainteresowanych przede wszystkim polskim cierpieniem i bohaterstwem. W czasach W. Gomułki wykorzystywano przeszłość do utrzymywania wrogości wobec Niemców oraz promowania nacjonalistycznych mitów. Przedstawianie zbrodni nazistowskich Niemiec służyło bieżącym rozgrywkom politycznym. Heroizm i martyrologia narodu były przez dziesiątki lat głównymi kategoriami pamięci o drugiej wojnie światowej. Etnocentrycznej historiografii towarzyszyło ograniczone zainteresowanie losem innych nacji. Deklarowana przyjaźń polsko-radziecka nie przekładała się na szczegółowe badania losów żołnierzy Armii Czerwonej w niewoli niemieckiej. Sprawa dotyczyła tematów tabu:

⁸⁸ W. MONKIEWICZ, op.cit., s. 22.

⁸⁹ Zdzisław ŁUKASZKIEWICZ, *Zagłada jeńców radzieckich w obozach na ziemiach polskich*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, t. 5: 1949, s. 159.

⁹⁰ Obóz jeńców radzieckich w Boguszach, Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Gdańsku, sygn. 165/129, k. 50.

⁹¹ Ibid., k. 49, 52.

⁹² Mapa Grajewa z 1959 r. w skali 1:50 000, Army Map Service, Sheet 3425 II, Series M751, http://maps.mapywig.org/m/ALLIED_maps/series/AMS_M752-753_050K/AMS_M751_POLAND_50K_3425_II_GRAJEWO_ed_1_1959.jpg [dostęp z 7 III 2023 r.].

stosunku władz ZSRR do jeńców oraz sowieckiej okupacji terenów Drugiej Rzeczypospolitej z lat 1939–1941. Z kolei głównym motywem badań stosunków polsko-żydowskich była polska pomoc niesiona Żydom i polsko-żydowskie braterstwo broni. „Sprawa encyklopedystów” (1967–1968) pokazała, że historię wojny można było opisywać, głównie odwołując się do polskich ofiar i polskich bohaterów. W czasach „małej stabilizacji” cierpienie Żydów było niebezpiecznym konkurentem polskiej martyrologii. W zależności od politycznej potrzeby Żydzi byli włączani lub wyłączeni z grona polskich ofiar drugiej wojny światowej. Klimat polityczny służył wytworzeniu i rozpowszechnianiu nacjonalistycznych legend, jak ta o dzielnych partyzantach dokonujących zamachu na mroczne „widmo śmierci” czy o pomocy niesionej jeńcom włoskim.

Historia wielu miejsc w Polsce została spisana pobieżnie, kształtując lokalną pamięć o miejscach i zdarzeniach zgodnie z aktualną polityką pamięci PRL, lecz zafałszowania pamięci o obozie w Boguszach/Prostkach wynikają także z braku rzetelnych badań historycznych po 1989 r. W tym okresie również nie wykazywano zainteresowania losem sowieckich żołnierzy czy internowanych Włochów. Sprawą obozu w Boguszach zajmowali się prokuratorzy białostockiej Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu oraz pracownicy Instytutu Pamięci Narodowej, ale od 1994 r. nie ukazały się nowe publikacje na ten temat. Nie powinno więc dziwić, że gdy w 2010 r. cmentarz obozowy wraz z pomnikiem przeszedł gruntowny remont⁹³, tablicę komemoratywną oparto na treściach z informatora encyklopedycznego (1979). Źródło to nie tylko zawiera legendę partyzancką, lecz także błędnie określa: czas trwania obozu, jego nazwę, jego wielkość, szacunkową liczbę ofiar i ich tożsamość.

W czasie drugiej wojny światowej istniało 559 obozów jenieckich i dziesiątki tysięcy podobozów⁹⁴. Nie każde z tych miejsc zostało gruntownie zbadane i opisane. Trudno też liczyć na to, żeby każdy z obozów został upamiętniony w Niemczech. Istnieją tam wyspecjalizowane placówki, które zajmują się m.in. upamiętnieniem jeńców sowieckich. Zazwyczaj mieszczą się one na terenie dawnych obozów Rzeszy (np. Gedenkstätte Bergen-Belsen, Gedenkstätte Ehrenhain Zeithain). Opisanie zapomnianych miejsc staje się często obowiązkiem lokalnych społeczności. Dzięki pracy autora tego tekstu w listopadzie 2021 r. przy cmentarzu obozowym w Boguszach stanęła tablica informacyjna, wyjaśniająca złożoną historię obozu w Boguszach/Prostkach. Jest to jednak tylko początek dalszych badań nad historią tego obozu (lub tych obozów).

⁹³ *Renowacja cmentarzy wojennych*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/warminsko-mazurskie-renowacja-cmentarzy-wojennych> [dostęp z 3 I 2023 r.].

⁹⁴ *Obozy nazistowskie*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/pl/article/nazi-camps> [dostęp z 12 IX 2023 r.].

FINANSOWANIE

Artykuł powstawał w wyniku realizacji działania naukowego Miniatura 5, zatytułowanego „Historia obozu jenieckiego w Boguszach/Prostkach 1941–1945”, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki (nr 2021/05/X/HS3/01303).

BIBLIOGRAFIA

- Arad, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987.
- Assmann, Aleida. “Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej.” Translated by Piotr Przybyła. In *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, edited by Magdalena Saryusz-Wolska, 101–142. Kraków: Universitas, 2009.
- Assmann, Jan. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Edited by Robert Traba, translated by Anna Kryczyńska-Pham. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
- Assorodobraj, Nina. “Żywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze.” *Studia Socjologiczne* (1963) issue 2: 5–45.
- Bandilla, Gerd. “Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter während des II. Weltkrieges in Kreis Lyck.” *Hagen-Lycker Brief* 70 (2012): 119–120.
- Bender, Sara. “‘Akcja Reinhardt’ w okręgu białostockim.” In *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, edited by Dariusz Libionka, 203–216. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2004.
- Bilewicz, Michał and Anna Stefaniak. “Pamięć fałszywa.” In *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, edited by Magdalena Saryusz-Wolska and Robert Traba, 324–325. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.
- Codalli, Alessio and Angeloni Maurizio. “24 giorni per ritornare dalla Russia a Carvico.” *OlScarpu’ de Carvic. Annuale di informazione del Gruppo Alpini di Carvico (BG)*, May 25, 2007. Accessed January 5, 2022. <https://www.yumpu.com/it/document/view/15748450/giornalino-75-alpini-carvico>
- Czubryt-Borkowski, Czesław and Jerzy Michasiewicz, eds. *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka, 1988.
- Curilla, Wolfgang. *Die Deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2005.
- Datner, Szymon. “Eksterminacja Żydów w Okręgu Białostockim.” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 60 (1966): 3–50.
- “Gräbersuche-Online.” Accessed March 24, 2019. <https://www.volksbund.de/graebersuche/>
- “List Gastona Jeanguyot do Kreisgemeinschaft Lyck.” *Hagen-Lycker Brief* 60 (2002): 28.
- Halbwachs, Maurice. *La mémoire collective*. Paris: Presses Universitaires de France, 1950.

- Hammermann, Gabriele. *Zwangsarbeit für den “Verbündeten”. Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland*. Tübingen: M. Niemeyer Verlag, 2002.
- Iwanow, Aleksandra. “Sprawa ‘Fragmentów...’ Binjamina Wilkomirskiego.” *Dzieje Najnowsze* 46/2 (2014): 121–143.
- Koselleck, Reinhart. “Dziewiąty maja pomiędzy pamięcią a historią,” translated by Justyna Górny. *Borussia* 39 (2006): 173–180.
- “Kraina EGO na Mazurach. Ełk – Gołdap – Olecko.” Accessed January 6, 2022. <http://www.egoturystyka.pl/portal.php?aid=123661185549b5330f36538>
- Kwiatkowski, Piotr T., ed. *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*. Gdańsk, Warszawa: Muzeum II Wojny Światowej, “Scholar”, 2010.
- Lietz, Zygmunt. *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1982.
- Loftus, Elisabeth. “Memory Distortion and False Memory Creation.” *The Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law* 24/3 (1996): 281–295.
- Łukaszewicz, Zdzisław. “Zagłada jeńców radzieckich w obozach na ziemiach polskich.” *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce* 5 (1949): 123–170.
- Nowik, Mariusz. *Zagłada Żydów Ziemi Łomżyńskiej*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2008.
- Maechler, Stefan. *The Wilkomirski Affair. A Study in Biographical Truth*. New York: Schocken Books, 2001.
- Marcinkiewicz, Stefan M. “Widmo śmierci” (31 X 1943). *Partyzancka legenda, polityka i pamięć w powiecie ełckim*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2020.
- Marcinkiewicz, Stefan M. *Prosto przez Prostki. W czasie i przestrzeni po Gminie Prostki*. Ełk: Muzeum Historyczne, 2022.
- Marcinkiewicz, Stefan M. “Syn Stalina w niewoli.” *Focus Historia* 146/2 (2022): 78–81.
- Monkiewicz, Waldemar. *Za drutami obozów w regionie północno-wschodnim*. Białystok: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 1994.
- Nijakowski, Lech. *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, 2008.
- Nowak, Jacek. *Společne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*. Kraków: Nomos, 2011.
- “Obozy nazistowskie.” Accessed September 12, 2023. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/pl/article/nazi-camps>
- Okęcki, Stanisław. “Włosi w polskim ruchu oporu.” *Wojskowy Przegląd Historyczny* 14/1 (1969): 181–200.
- Omiłjanowicz, Aleksander. *Barykada*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1968.
- Omiłjanowicz, Aleksander. *Sens życia*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1971.
- Omiłjanowicz, Aleksander. *Stalowy szlak*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1972.
- Omiłjanowicz, Aleksander. “Widmo śmierci.” *Gazeta Białostocka*, September 4–5, 1964.
- Omiłjanowicz, Aleksander. “Widmo śmierci.” *Gazeta Białostocka*, September 11–12, 1964.
- Omiłjanowicz, Aleksandr. “Operatsiya ‘Kabana.’” *Literaturnaya Rossiya*, May 6, 1966.

- Osada, Franciszek. *Rzeka życia. Mój nieco szerszy życiorys*. Ełk: nakładem własnym, 2008.
- “Pervyye doprosy Yakova Dzhughashvili v nemetskom plenu.” *Ekho Moskvy*, July 1941. Accessed January 5, 2023. <https://echo.msk.ru/programs/vottak/2545995-echo/>
- “Renowacja cmentarzy wojennych”. Accessed January 5, 2023. <https://dzieje.pl/aktualnosc/warminsko-mazurskie-renowacja-cmentarzy-wojennych>
- Pascale, Silvia. *Fiori dal Lager. Antologia di Internati Militari Italiani*. Cinto Euganeo: CI ESSE Edizioni, 2019.
- “Prostki – gmina”. In *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939–1945*, edited by Czesław Czubryt-Borkowski and Jerzy Michasiewicz, 449–450. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka, 1988.
- “Prostki.” In *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, edited by Czesław Pilichowski and oth., 403–404. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.
- Porter-Szücs, Brian. *Całkiem zwyczajny kraj. Historia Polski bez martyrologii*. Translated by Anna Dzierzowska and Jan Dzierzowski. Warszawa: Wydawnictwo Filtry, 2021.
- Riva, Silvio. “Carvico. 75 anni Alpini.” *O’Scarpù’ de Carvic. Annuale di informazione del Gruppo Alpini di Carvico (BG)*, May 25, 2007. Accessed January 5, 2022. <https://www.yumpu.com/it/document/view/15748450/giornalino-75-alpini-carvico>
- “Stalag I E.” Accessed November 11, 2023. https://pl.wikipedia.org/wiki/Stalag_I_E
- “Stalag I E/Offlag 56 Prostken.” Accessed November 12, 2021. <https://www.sgvavia.ru/forum/688-514-1>.
- Schreiber, Gerhard. *Die italienischen Militärinternierten im deutschen Machtbereich 1943 bis 1945. Verraten – Verachten – Vergessen*. München: Oldenbourg, 1990.
- Schwarz, Werner, Gfüllner Alexander and Aleksander Rostocki. “Kriegsgefangenenlager. Liste.” Accessed January 5, 2023. <https://www.moosburg.org/info/stalag/laglist.html>
- Smurzyński, Jerzy. *Czarne lata na łomżyńskiej ziemi. Masowe zbrodnie hitlerowskie w roku 1939 i latach 1941–1945 w świetle dokumentów*. Warszawa, Łomża: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, 1997.
- Szacka, Barbara. “Białe plamy’ jako problem socjologiczny.” In *Historia i wyobrażenia. Studia ofiarowane Bronisławowi Baczce*, edited by Stefan Adamski and oth., 199–209. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992.
- Szacka, Barbara. “O pamięci społecznej.” *Znak* 5 (1995): 68–76.
- Szarota, Tomasz. *Stereotype und Konflikte. Historische Studien zu den deutsch-polnischen Beziehungen*. Osnabrück: fibre, 2010.
- Szpociński, Andrzej and Piotr Kwiatkowski. *Przeszłość jako przedmiot przekazu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2006.
- Traba, Robert. “‘Druga strona pamięci’. Doświadczenia historyczne i ich pamiętanie w Europie Środkowo-Wschodniej.” *Kultura Współczesna* (2010) issue 1 (63): 51–59.
- Traba, Robert. “Dialogi pamięci. Rozważania wokół recepcji pamięci zbiorowej.” *Sensus Historiae* 15/2 (2014): 113–125.
- Wawrzyk, Joanna. *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949–1969*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, Fundacja “Historia i Kultura”, 2008.
- Weber, Reinhold. *Der Kreis Lyck. Ein ostpreußisches Heimatbuch*. Leer: Kreisgemeinschaft Lyck, 1981.

Wilczur, Jacek. *Niewola i eksterminacja jeńców wojennych Włochów w niemieckich obozach jenieckich*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969.

Wilkomirski, Binjamin. *Bruchstücke. Aus einer Kindheit 1939–1948*. Frankfurt/Main: Jüdischer Verlag, 1995.

Wolff-Powęska, Anna. “Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci narodów.” *Przegląd Zachodni* (2005) issue 2: 3–40.

Wóycicka Zofia, *Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady 1944–1950*. Warszawa: Trio, 2009.

“The Central Database of Shoah Victims’ Names.” Accessed January 5, 2023. <https://yvng.yadvashem.org/>

Zaremba, Marcin. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm – nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2005.

